

Konventionell moral och kritisk etik

I nutida moralfilosofi föreställer man sig gärna moralen som ett system av regler. Det överordnade målet för moralfilosofernas ansträngningar blir då att ordna reglerna så överskådligt som möjligt. I bakgrunden kan man skymta ett matematiskt ideal: försök att hitta grundläggande regler som motsvarar de grundläggande principerna i ett axiomatiskt system och visa sedan hur alla de andra etiska reglerna kan härledas från de grundläggande principerna, axiomen.

Jag skall kalla det sättet att hantera moralen för den kantianska traditionen i etiken, eftersom Immanuel Kant är den som mer än alla andra har bidragit till att sprida uppfattningen att moralen är ett system av regler. Kantianerna och utilitaristerna har olika meningar om vad som är moralens fundament, men de delar uppfattningen att all moral baserar sig på en grundläggande norm – det kategoriska imperativet enligt Kant, principen om maximering av allmännyttan (välfärden, lyckan) enligt utilitaristerna. De delar det regeldominerade perspektivet på etiken.

Den kantianska traditionen är emellertid en konsekvens av en ensidig filosofisk diet. Kant och hans efterföljare har varit så intresserade av att etablera universellt giltiga inslag på moralens område att alla andra aspekter på moralen tenderar att komma mer eller i mindre i skymundan. Den amerikanske psykologen Lawrence Kohlberg är ett bra exempel på hur det kan gå då. Enligt Kohlberg befinner det universalistiska regeltänkandet sig på ett högre utvecklingsstadium än det situationsorienterade exempeltänkandet. Det är ett antagande som måste avvisas av det enkla skälet att det alltid och med nödvändighet finns ett samspel mellan allmänna regler och enstaka fall. Öppna regler av det slaget som är karakteristiska för moral och rättsliga system är knutna till ett antal exempel (mönsterfall, precedensfall) som bidrar till att ge reglerna deras mening. Exempen framstår som exempel i ljuset av något mera allmänt som man kan försöka få tag i med hjälp av begreppsanalys, regelformuleringar, jämförelser eller på andra vis.

Det etiska området är både mångfaldigt och rikt fasetterat. För att få tag i några viktiga aspekter på denna rikedom kunde det vara en idé att en liten stund se på etiken i analogi med vetenskapen. Olika vetenskapliga traditioner styrs av olika paradigmer i två betydelser: för det första ett antal mönsterfall, för det andra ett antal grundläggande antaganden om den utforskade verklighetens natur och antaganden om vad vetenskaplig kunskap och vetenskapligt arbete innebär. I språkvetenskapen, till exempel, var Noam Chomskys generativa grammatik ett banbrytande bidrag på 1950-talet som låg till grund för vidare arbete på det syntaktiska området. Forskningen på språkområdet styrs av antaganden om vad språk är och vad det innebär att bedriva vetenskaplig forskning på den delen av

verkligheten. Vi skulle på motsvarande vis kunna se på etiken som en mångfald av olika traditioner som styrs av paradigim i båda betydelseerna – mönsterfall och grundläggande antaganden om verklighetens beskaffenhet.

I alla etiska paradigim kan man vänta sig att finna inslag av följande slag: (1) en kärna av mönsterfall; (2) mer eller mindre klara uttryck för hållningen att lika fall bör behandlas likt; (3) antaganden om det aktuella områdets natur (på det medicinska området till exempel ett perspektiv på det egna yrket och föreställningar om vad hälsa och sjukdom är); (4) föreställningar om människans natur, inklusive jämlikhetsföreställningar, rasism, sexism och så vidare; (5) antaganden om den omgivande verklighetens natur (till exempel samhällssyn, världsbild, politiska och religiösa uppfattningar); (6) försök att tydliggöra avgörande aspekter på mönsterfallen, exempelvis med hjälp av jämförelser, begreppsanalys eller regelformuleringar.

Oenighet på det etiska området bottenar ofta i att man ser olika på den aktuella situationen och de möjligheter som den öppnar för. Olikheter i de grundläggande antagandena om människans natur och så vidare kan också medföra olika etiska ställningstaganden i konkreta situationer. Det kan vara så att man utgår från samma mönsterfall men betonar olika aspekter på dem. Ibland handlar det också om att man utan att vara klar över det utgår från olika mönsterfall. Mot den bakgrunden framstår onekligen den stora koncentrationen på normformuleringar i de texter som produceras av etiska kommittéer nu för tiden som tämligen ensidig. En av nutidens många experter på affärsetik har exempelvis föreslagit att bolagen bör formulera sina hållningar till sådant som mutor, beslutsprocedurer och kommunikation »med tillräcklig klar-

het, fasthet och överbevisning« – då kan man undgå många problematiska situationer. Men normer som blir hängande i lösa luften är inte nog. De måste förankras tydligt i mönsterfall, och de bakomliggande antagandena måste ibland också tas fram och utsättas för kritisk granskning.

De grundläggande inslagen i ett etiskt paradigm kan vara svåra att få tag i. Grundföreställningarna i etiken framträder mera tydligt på ett visst avstånd i tid och rum. I kolonialismens klassiska period mellan de två världskrigen var det till exempel en allmänt utbredd föreställning att de koloniserade folken befann sig på ett lägre utvecklingsstadium än samtidens européer. Detta gjorde det inte bara berättigat utan till en plikt för de europeiska kolonialmakterna att i långsam takt leda de underlägsna folkslagen mot den överlägsna kultur som de själva representerade. Kipling skrev lyriskt om »den vite mannens börda«. Den människosyn som låg bakom detta uttrycktes gärna med formuleringen att de infödda är som barn. Historiesynen var myntad på utvecklingen i valda delar av Europa. Man antog att resten av världen måste genomgå samma utvecklingsstadier i samma takt som kolonialmakterna själva hade gjort, och med hjälp av begreppsparet natur och kultur kunde man placera många av världens folkslag i kategorin naturfolk.

Det kan vara svårare att lokalisera de människobilder och utvecklingsvisioner som ligger bakom de aktuella projekten på olika områden. I efterkrigstidens utvecklingstänkande kan man emellertid notera en kraftig tendens att överlåta ledningen av förloppen till experter som gärna identifieras med dem som har högre utbildning – tekniker, ekonomer, sociologer och andra vetenskapsutövare.

En förutsättning för den starka betoningen av expertisens roll i utvecklingen har varit en snäv syn på vad kunskap är. Kunskap har uppfattats som formulerad kunskap. De berördas egna praktiska kunskaper – deras erfarenheter, förtrogenhet och färdigheter – blev länge systematiskt försummade. Men etiken existerar först och främst som praktisk kunskap, som förtrogenhet, erfarenhet, praktisk klokhet.

Den praktiska etiska kunskapen har ibland utlagts som intuition, till exempel hos W. D. Ross i mellankrigstiden. I den klassiska intuitionismen tar man det helt enkelt för givet att det finns moraliska intuitioner och att de spelar en avgörande roll i etiken. Det är mera klagörande att betrakta etisk intuition som resultatet av vår uppfostran och erfarenhet. De etiska begrepp som vi förvärvar – rättvisa, mod, civilkurage och så vidare – är alltid knutna till en repertoar av mönsterfall. Etisk intuition uppfattad på det sättet framstår som själva kärnan i vår etiska kompetens, vår förmåga att hantera att hantera etiska paradigmen på ett försvarligt sätt.

Hos de så kallade diskursetikerna (Karl-Otto Apel och Jürgen Habermas med flera) är det en speciell sorts etisk kompetensutövning som står i fokus, nämligen den fria diskussion som har till uppgift att legitimera existerande eller möjliga moralnormer. Kants kategoriska imperativ är en prövosten för enskilda individers val av handlingar. Diskursetikens bidrag till den etiska traditionen består först och främst av att aktörernas etiska monologer ersätts av dialogiska procedurer. Den dialogiska vidareutvecklingen av det kategoriska imperativet kan formuleras så här: En handling kan betraktas som moraliskt acceptabel om man har blivit överens om det i en fri och välinformerad diskussion med hänsyn till alla berörda parter intressen.

Hos diskursetikerna är det en klar tendens att överbetona denna formen av kompetensutövning på bekostnad av de andra inslagen i våra etiska paradig. En del av förklaringen till det ligger nog i överdrivna föreställningar om vad övergången från konventionell moral till postkonventionell kritisk etik innebär. Habermas har uttryckt det så: »För diskursdeltagarens kritiska blick upplöses den sociala världen i legitimeringsbehövande konventioner: den faktiska mängden av traderade normer delas upp i på den ena sidan sociala fakta och på den andra sidan normer – som har förlorat sitt stöd i livsvärldens säkerhet och som måste legitimeras i ljuset av principer.« För den kritiska diskursdeltagaren har all moral förlorat sin grund. Allt måste legitimeras på nytt.

En sådan skepticism förefaller mig lika ohållbar på det moraliska området som på alla andra områden. Både på moralens område och den empiriska kunskapens område finns det utsagor som helt enkelt måste accepteras som sanna, hållbara, giltiga. Descartes påstod visserligen att han kunde tvivla på allt, men det är ett påstående som det finns goda skäl att förkasta. Hur skulle han kunna betvivla att han var en man som hette Descartes? Våra kriterier för könstillhörighet är nödvändigtvis knutna till ett antal mönsterfall. Om vi antar att Descartes var ett mönsterfall i detta avseende, så hade han inga reella möjligheter att betvivla sin könsidentitet. Med de regler för namngivning som finns i vår kultur hade han likaledes inga reella möjligheter att tvivla på att han verkligen hette Descartes. Att man heter Descartes betyder ju inget annat än att man kallas så och att det står så i födelseattesten och andra officiella dokument. Är de villkoren uppfyllda, så är man ett mönsterexempel på vad det innebär att heta Descartes.

På samma vis, vill jag föreslå, är våra moralföreställningar nödvändigtvis knutna till en repertoar av mönsterfall. Om en kritisk diskursdeltagare på allvar vill diskutera om det kan vara moraliskt riktigt att utsätta barn för tortyr, måste man fråga sig om vederbörande har förstått vad ord som moral, barn och tortyr innebär. Att mer eller mindre outtalat acceptera ett antal vardagsmoralutsagor som riktiga är ett nödvändigt steg på vägen mot välutvecklad etisk kompetens.

Övergången från det konventionella moralstadiet till den postkonventionella kritiska nivån framstår därmed som långt mindre abrupt än vad diskursetikerna vill få oss att tro. En mängd moraliska säkerheter består med nödvändighet också på det postkonventionella stadiet. De tillhör de otematiserade förutsättningarna utan vilka den kritiska reflektionen skulle gå på tomgång.

Litteratur

- Aristoteles, *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988, 1993, 2004.
- J. Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt am Main 1983.
- I. Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, Göteborg 1997, 2006. Det tyska originalet har titeln *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*.
- P. Koestenbaum, *Filosofi i affärlivet*, Stockholm 1985.
- L. Kohlberg, *Essays on Moral Development, I: The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*, San Francisco 1981.
- L. Kohlberg, *Essays on Moral Development, II: The Psychology of Moral Development*, San Francisco 1984.

Konventionell moral och kritisk etik

W. D. Ross, *The Right and the Good*, Oxford 1930.

P. Singer, red., *A Companion to Ethics*, Oxford 1991, 1993 och senare upplagor.